

Melisa Slipac

Nezavisna istraživačica

Beč, Austrija

melisa.slipac@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-9190-0748>

821.163.4.09-31

821.163.4-055.2:929

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2024.14.14.8>

Originalni naučni članak

Intersekcije između ženskog i regionalnog identiteta u odabranim romanima suvremenih spisateljica s postjugoslavenskog prostora¹

Ovaj rad se fokusira na presjecišta odnosno intersekcije između konstruiranog ženskog spolnog i rodnog identiteta i prostornog identiteta, točnije regionalnog balkanskog identiteta protagonistica odabranih romana u skladu s intersekcionalnim feminističkim pristupom. Riječ je o romanima suvremenih spisateljica s postjugoslavenskog prostora objavljenima u razdoblju od 2008. do 2011. godine: *Korov je samo biljka na krivom mjestu* Stele Jelinčić (2008), *Paprat Dunje* Radosavljević (2009) i *Mogla je biti prosta priča* Ajle Terzić (2011). Odabrani romani, koji se usredotočuju na pitanja ženske subjektivnosti te iz ženske perspektive pripovijedaju o iskustvima žena u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu, razmatraju se iz rodno orijentirane i regionalno specifične perspektive.

Od osobite važnosti za analizu su premise intersekcionalnog feminizma i suvremenih feminističkih teorija, naročito *lokaciona feministička kritika* i feministički diskursi unutar *nove geografije identiteta* Susan Stanford Friedman koje se kombiniraju s kritikom balkanističkoga diskursa Marie Todorove i primjenjuju na analizu romana. U ovom kontekstu ključna je imagologija Balkana kao prostora zamišljenog i konstruiranog u suprotnosti s imaginacijom prostora tzv. Zapada. Također, nastoje se mapirati i sagledati aspekti koji nude mogućnost propitivanja spolnih, rodnih i prostornih identiteta kao društvenih konstrukata te diskursi koji određuju društveno konstruirane predodžbe ženskosti i načini na koje se ova problematika manifestira u književnoj produkciji suvremenih autorica s postjugoslavenskog prostora na početku 21. stoljeća. Nadalje, rad se osvrće na problematiku i konstrukcije protagonistica kao migrantskih i izmještenih ženskih subjekata koji se ili nalaze u ambivalentnoj poziciji *između*, između prostora i kultura ili se odlučuju za višestruku pripadnost.

Ključne riječi: ženski i regionalni identitet, intersekcionalost, postjugoslavenski prostor, Jelinčić, Radosavljević, Terzić.

¹ Ovaj rad je prerađeni ulomak jednog poglavlja nastalog u okviru moje doktorske disertacije pod naslovom „Protagonistice u tranziciji: Ženski identitet u romanima suvremenih spisateljica s postjugoslavenskog prostora” na Institutu za Slavistiku Sveučilišta u Beču (Universität Wien), 2023.

U ovom radu se razmatraju konstrukcije ženskog spolnog i rodnog identiteta u intersekciji s prostornim identitetom u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu te načini na koje se ova problematika manifestira u književnoj produkciji suvremenih autorica na početku 21. stoljeća. Analiza koja slijedi usredotočuje se na romane suvremenih spisateljica s postjugoslavenskog prostora koji se prvenstveno, premda ne isključivo, bave pitanjima ženske subjektivnosti te iz ženske perspektive pripovijedaju i reflektiraju o iskustvima i problemima žena u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu. Radi se o romanima spisateljica iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, koji su objavljeni u razdoblju od 2008. do 2011. godine: *Korov je samo biljka na krivom mjestu* Stele Jelinčić (2008), *Paprat* Dunje Radosavljević (2009) i *Mogla je biti prosta priča* Ajle Terzić (2011).

Romani se sagledavaju iz intersekcionalne feminističke i rodno specifične perspektive, pri čemu se u središtu pažnje nalaze premise intersekcionalnog feminizma i suvremenih feminističkih teorija koje se kombiniraju s kritikom balkanističkoga diskursa i primjenjuju na analizu odabranih romana. Radi se o pokušaju mapiranja i sagledavanja aspekata koji nude mogućnost propitivanja spolnog i rodnog, ali i prostornog identiteta kao društvenih i kulturnih konstrukata. Također, nastoje se razmotriti diskursi koji određuju društveno konstruirane koncepcije i predodžbe ženskosti u danom društveno-vremenskom kontekstu i njihovih odjeka u romanima koji su objekt analize.

Stoga su od posebne važnosti za analizu su „lokaciona feministička kritika” (*locational feminist criticism*) (Fridman 2005) i feministički diskursi unutar „nove geografije identiteta” (*new geographics of identity*) Susan Stanford Friedman (Friedman 1998) kao i metafore te zamišljanja i simbolične konstrukcije Balkana iz zapadnjačke perspektive, koje se podvrgavaju kritici balkanističkoga diskursa Marie Todorove (2015). Nadalje, rad se osvrće na problematiku i konstrukcije migrantskih i izmještenih ženskih subjekata.

1. Intersekcionalnost i intersekcionalni feminizam

Prije nego što se okrenem analizi odabranih romana osvrnut ću se na koncept intersekcionalnosti i najvažnije pretpostavke intersekcionalnog feminizma.

Feministička promišljanja o intersekcionalnosti različitih identitetskih sastavnica u današnje vrijeme čine temelj onoga što se zove intersekcionalnim feminizmom (*intersectional feminism*). Premda nazivi intersekcionalnost i intersekcionalni feminizam u posljednje vrijeme postaju sve popularniji i

rašireniji, u feminističkoj teoriji i društvenom aktivizmu intersekcionalni je pristup prisutan već nekoliko desetljeća.

Intersekcionalnost (*intersectionality*) je kao pojam u akademski diskurs uvela američka profesorica prava Kimberlé Crenshaw (1989), koja se zalagala za prevladavanje stavova univerzalnoga liberalizma, fokusiranog na univerzalna ljudska prava i individualne slobode, ali koji je pritom često ignorirao ili zapostavljao spolne, rodne, rasne, seksualne i druge razlike i nejednakosti, povezane s vladajućim strukturama i odnosima moći. Ovakva forma liberalizma za nju je problematična jer ne uzima u obzir višestruke identitetske slojeve žena.

Nove generacije feministkinja preuzimaju ovaj koncept i počinju ga primjenjivati na aktualnu društveno-političku situaciju. Intersekcionalni feministički pristup danas koriste mnoge feministkinje u borbi za vlastita prava i ravnopravnost spolova, zastupajući interese i drugih marginaliziranih skupina te opisujući načine na koje bi suvremeni feminizam mogao postati raznolikiji i inkluzivniji. Intersekcionalni feminizam pokušava razumjeti i objasniti načine kako različite kategorije identiteta kao što su spol, rod, rasa, etnicitet, klasa ili seksualnost, koje su pod utjecajem međusobno povezanih kulturnih obrazaca i sustava opresije, uvjetuju i oblikuju višestruke načine ugnjetavanja, ugroženosti i diskriminacije žena. S obzirom na to da su različite grupacije žena suočene s višestrukim oblicima opresije i marginalizacije, ne postoji jedan jedinstveni tip feminizma koji može govoriti u ime svih žena, već se u obzir mora uzeti višeslojnost i pluralnost ženskih identiteta. Ovaj feministički pristup ukazuje na to da se pojam *rod* ili *žena* ne odnosi na samo jedan cjeloviti koncept. Ženska se iskustva uvelike razlikuju jer je njihov identitet, osim kategorijama spola i roda, također određen rasom, klasom, etnicitetom, seksualnošću i mnogim drugim identitetskim kategorijama. Različiti aspekti ovih identiteta međusobno se prožimaju i isprepliću (*intersect*) i upravo su zbog tih različitih intersekcija i njihova *ženska* iskustva različita. Ako feminizam treba predstavljati žene, onda mora uzeti u obzir i raznolikost ženskih iskustava (Dagastir 2017).

Intersekcionalni feminizam prvenstveno pokušava istaknuti činjenicu da feminizam koji zastupa isključivo interese bijelih, heteroseksualnih žena srednje klase predstavlja samo jednu ograničenu feminističku vizuru koja ne rasvjetljava kompleksna i višeslojna iskustva svih žena. U patrijarhalnom društvu mnoge su žene ugrožene zbog svoga spolnog i rodnog identiteta, dok istovremeno mogu biti privilegirane u odnosu na druge žene zbog društvenoga položaja, vjerske ili etničke pripadnosti, seksualnosti ili stupnja obrazovanja.

Iako se koncept intersekcionalnosti u svojoj inicijalnoj formulaciji u radu Crenshaw (1989) prije svega odnosio na trijadu spol-rasa-klasa i poziciju

višestruke drugosti i opresije afroameričkih žena u SAD-u, vremenom su ovaj koncept, proizašao iz afroameričke feminističke kritike, preuzele i mnoge predstavnice i predstavnici drugih struja i disciplina, koji su ovaj pristup primijenili na različite društveno-povijesne kontekste te nadogradili dodavanjem dodatnih analitičkih kategorija identiteta kao što su dobni, seksualni, etnički, itd. Preuzimanje koncepata i teorija, koje su prvotno izrasle iz drugačijega društveno-kulturalnog konteksta, iziskuje i neki vid adaptacije tekstualnog prevođenja koncepata i teorijskog aparata. Stoga je neophodno identitetske kategorije analize prilagoditi postjugoslavenskom kontekstu iz kojega su romani proizašli i čiji su vladajući diskursi značajno oformili njihov fikcionalni svijet.

Protagonistice romana, smještene u društva kojima dominiraju muškarci, zbog svoje su regionalne pripadnosti potisnute u daljnju poziciju nepovlaštenosti i marginalnosti, iz čega proizlazi njihova dvostruka pozicija drugosti, koja ima izniman utjecaj na konstrukciju njihovih identiteta. Ova pozicija dvostruke drugosti žena s Balkana proizlazi iz presjeka i međudjelovanja kompleksnih društvenih sustava moći i opresije promatra se u svjetlu „nove geografije pozicionalnosti” prema Friedman (Fridman 2005), koju sačinjavaju nove teorije i diskursi identiteta unutar feminističke kritike kao što su diskursi višestrukog ugnjetavanja, višestruke pozicioniranosti subjekta, situiranosti identiteta ili hibridnosti identiteta. Stoga se analizi spacijalnog identiteta, tj. identiteta prostorne smještenosti protagonistica prilazi iz regionalne perspektive.

Lokaciona feministička kritika, koju je razvila Friedman, pripada trećem valu feminističke kritike i uključuje više različitih metoda istraživanja te podrazumijeva njihovo fluidno kretanje sukladno mjestima produkcije i diseminacije (Fridman 2005: 107). U eseju “Locational Feminism: Gender, Cultural Geographies, and Geopolitical Literacy” („Lokacioni feminizam: Rod, kulturalne geografije i geopolitička literarnost”), Friedman sažima temeljne odrednice ovoga pristupa (2011). Ona objašnjava da je *lokacioni feminizam* istodobno smješten u određenom lokalitetu i na globalnoj razini, da je u stalnom pokretu kroz prostor i vrijeme i da uzima u obzir povijesno i geografski specifične oblike feminizma i načine na koje feminizam nastaje, mijenja se, putuje, prevodi i primjenjuje u različitim prostorno-vremenskim kontekstima. Friedman navodi da ovaj pojam koristi kako bi spriječila vraćanje na neke ranije regresivne forme esencijalističkih pristupa pojmu žene jer „lokacioni feminizam obraća pažnju na specifičnosti vremena i mjesta”, pri čemu se uvažavaju lokalne specifičnosti i translokalne veze, što znači da je „istovremeno i vezan uz specifičnu lokaciju i globalan” i da prihvaća kao „svoj osnovni princip mnogostrukost heterogenih feminističkih pokreta i uvjeta koji ih proizvode” (2011: 14).

U tekstu „*Preko roda*” Friedman (Fridman 2005) napominje da novi teorijski proboji i razvoji unutar feminizma u akademskom diskursu, kao i nove ideje o pozicioniranosti, lokaciji i prostornosti, odnosno geografskom identitetu, podrazumijevaju kretanje *preko* kategorije roda unutar onoga što ona naziva „novom geografijom identiteta” (*new geographics of identity*). Nova geografija, objašnjava Friedman, obuhvaća kretanje od alegorizacije jastva (*self*) u terminima stabilnog centra i cjelovitosti ka diskursima oprostovljenih identiteta koji su u stalnom pokretu. Unutar ovoga diskursa ne naglašava se statično polje ili prostor, uređeni pokret ili linearni rast, već je u središtu interesa nedostatak čvrstog oslonca, promjena, fluidnost i nomadsko lutanje. Kružeci oko pitanja identiteta, nova geografija odražava suprotna kretanja u današnjem svijetu, tragajući za plodnim pograničnim oblastima, prostorima između, za mjestima ispunjenim stalnim kretanjem i promjenama, mjestima miješanja i hibridnih stapanja jastva i drugoga. „Nova geografija identiteta” je polivokalna, katkad i kontradiktorna te odražava putovanje i pokret nasuprot mirovanju, preispitivanje nasuprot sigurnosti i kreće se između granica razlike i pograničnih oblasti. (Fridman 2005: 106–107).

2. Regionalni balkanski identitet

Analiza regionalnog identiteta protagonistica oslanja se na uvide i terminološki instrumentarij različitih disciplina, teorijskih pravaca i analitičko-kritičkih pristupa. Korisni pojmovni i analitički aparat za analizu konstrukcije regionalne drugosti protagonistica nudi imagologija², kritičko-analitički smjer u okviru znanosti o književnosti koji se bavi interpretativnom analizom diskurzivnih konstrukcija i reprezentacija različitih kolektivnih identiteta i fenomena alteriteta i alijeniteta. Imagologijom se također naziva interdisciplinarno orijentirana grana komparativne književnosti koja se bavi proučavanjem književnih predodžbi (*images*) o stranim zemljama i narodima, ali i o vlastitoj zemlji i narodu. U ovom kontekstu ključna je imagologija Balkana kao prostora zamišljenog i konstruiranog u suprotnosti s imaginacijom prostora tzv. Zapada. Opreke između BiH, Hrvatske i Srbije kao zemalja Balkana ili jugoistočne Europe iz kojih potječu autorice romana, ali i same protagonistice, te zemalja Zapada (Danske, Austrije i SAD-a) u koje protagonistice putuju ili privremeno emigriraju, korisno je analizirati i u svjetlu suvremenih koncepcija i teorija subjektivnosti, kritike balkanističkoga diskursa te postkolonijalne teorije i kritike, koje su ključne za razmatranje

² Za više informacija vidi: *Uvod u imagologiju. Kako vidimo strane zemlje*. Ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, i Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 2009.

suvremenih postmodernih, necjelovitih identiteta (*non-unitary subjectivities*). Ako se koncepti kritike balkanističkoga diskursa i postkolonijalne kritike združe sa suvremenim feminističkim i rodno orijentiranim pristupima i ako se taj intersekcionalni analitičko-kritički sklop primijeni na suvremeni postjugoslavenski društveni kontekst, izranja jedna specifična slika vladajućih mehanizama moći i dinamika odnosa između središta ili centra geopolitičkoga prostora, tj. zapadnih zemalja tzv. Prvoga svijeta i zemalja Balkana ili tzv. Drugoga svijeta, koje važe za rubni prostor ili periferiju.³

Primjena postkolonijalne kritike na prostore Balkana započela je s utjecajnom knjigom *Imaginarni Balkan* u kojoj Maria Todorova (2015) nudi kritiku stereotipnih i negativnih predodžbi o Balkanu, razvijajući kritiku balkanističkoga diskursa ili postkolonijalnu kritiku u *balkanskom ruhu* (Matešić i Slapšak 2017: 12). Todorova u svojoj analizi među prvima ukazuje na to da su kroz političke, povijesne i književne diskurse Balkan i njegovi žitelji već stoljećima zamišljeni i predstavljani na negativne načine, što je utjecalo na stvaranje brojnih stereotipa i predrasuda o Balkanu. Balkanizam, koji je imao presudnu ulogu u stvaranju pejorativnih slika o Balkanu, kao i orijentalizam, izrasta iz imperijalnoga diskursa o zapadnoeuropskoj nadmoći. Zbog mnoštva negativnih predstavljanja, konotacija i predrasuda na kojima je izgrađena pozitivna i samodopadna slika civilizirane Europe i Zapada, Balkan je vremenom počeo predstavljati prostor drugosti i stranosti.

Todorova ističe kako se balkanistički diskurs znatno razlikuje od orijentalističkoga diskursa, kao što se i Balkan u svojoj diskurzivnoj strukturi razlikuje od Orijenta. Kao jednu od razlikovnih točaka između balkanizma i orijentalizma Todorova određuje zapadnjačku percepciju Balkana kao *europskog*, tj. dominantno bijelog i kršćanskog prostora, što je osobito važno u globalnim geopolitičkim odnosima. Međutim, ono što izdvaja kao ključnu razliku i specifičnost balkanizma jest i određeno polutanstvo, koje izvire iz nikad u potpunosti koloniziranog identiteta Balkana, barem iz zapadnocentrične perspektive. Premda Balkan kao geografsko-simbolična tvorevina nikada nije jednoglasno označavao prostor koji je u tradicionalnom smislu koloniziran, ne treba smetnuti s uma zbiljski dugotrajni i kontinuirani zapadni kolonijalizam i imperijalizam na Balkanu koji se naziva polu-, kvazi- ili pseudokolonijalizmom i koji određuje balkanski identitet kao nikada ni potpuno koloniziran ni potpuno neovisan, tj. kao polutanski međuidentitet. Matešić i Slapšak napominju da:

³ Periferije su prostorno-rubni dijelovi teritorija i društva koje obilježava *rubnost* i u socijalno-gospodarskom i u kulturalnom smislu. Opreka između središta i periferije važna je u socijalnoj geografiji i marksističkoj antropologiji, posebice u pristupima pod utjecajem teorije svjetskih sustava.

Kao što Balkan nikada nije postao zapravo europski, bijel i kršćanski, tako nikada nije postao ni potpuno kolonizirani, opozicijski Drugi, zadržavši poziciju svojevrsnog *kućnog roba* koji sa svoje nepromjenjivo periferne pozicije vječno žudi da postane Europljanin (Matešić i Slapšak 2017: 17).

Iako, gledajući s geografskog aspekta čini sastavni dio Europe, u kulturalnom smislu Balkan nikada u potpunosti nije pripadao ni Zapadu ni Istoku, tj. nije viđen ni kao Okcident ni kao Orijent, već je oduvijek predstavljao mjesto između, složeni, hibridni, dvosmisleni međuprostor. Kao simboličan prostor uz koji se vežu razne ambivalentne percepcije te književne i kulturološke imaginacije, Balkan je kroz povijest konstruiran kao prostor proturječnosti, nestalnosti i tranzicije. S jedne strane ovo je područje mitologizirano kao mjesto susreta i most između različitih kultura i religija, dok je s druge strane sotonizirano kao mjesto stalnih sukoba i ratova, crta razgraničenja i vječnih neprijateljstava. Ova predstava o međuprostoru, složenosti, prijelazu, mješavini, hibridnosti, dvosmislenosti i drugosti s vremenom je postala simptomatična za područje Balkana. Međutim, postoji i druga vrsta imaginacije o Balkanu, koja nije tako negativna, ali je također podjednako nerealna. Riječ je o romantičarskoj viziji Balkana kao mitskog, nepripitomljenog, tajanstvenog i egzotičnog prostora koji privlači svojom nestalnošću.

Dvojnja imaginacija i paradoksalna konstrukcija Balkana kao divljeg, neciviliziranog, neobuzdanog, iracionalnog, zaostalog, primitivnog, krvoločnog prostora s jedne strane te egzotičnog, nesputanog, fascinantnog, privlačnog, zavodljivog i mističnoga prostora s druge strane, koje prevladavaju u eurocentričnoj perspektivi izvršile su snažan utjecaj na identifikacijske procese žitelja ovoga prostora i izgradnju samosvijesti i regionalnoga balkanskog identiteta u povijesnoj, ali i aktualnoj popularnoj imaginaciji. Suvremene kritičarke kao što su Katarina Luketić (2013) i Sanja Lazarević-Radak (2013) potvrdile su i dalje razradile ideje Todorove ukazujući na brojne negativne ili dvojake načine zamišljanja i konstruiranja Balkana ne samo u povijesnoj, već i u aktualnoj popularnoj imaginaciji i suvremenim diskursima. Svi ovi načini predstavljanja Balkana i diskursi koji stvaraju negativne predodžbe i stereotipe odražavaju se ne samo u književnom diskursu, već utječu i na političku i kulturnu stvarnost. Mnoge stereotipne i esencijalističke predstave o ljudima s Balkana nerijetko bivaju internalizirane i od samih stanovnika ove regije, koji prihvaćaju te negativne konstrukcije i poistovjećuju se s predodžbama koje su im nametnute. Međutim, to nije samo odraz individualnih, već i kolektivnih identifikacija.

Nisu samo zapadnjaci ovaj prostor žigosali kao nepoželjan, nego su ovaj pečat prihvatile i neke od zemalja balkanskoga poluotoka. Dok se jedni

ponose što su Balkanci i ovaj identitet guraju u prvi plan, drugi se stide svoga balkanskog identiteta i odbijaju priznati svaku povezanost s njim. Može se navesti nekoliko primjera zemalja koje definicijski pripadaju prostoru Balkana, ali one same odbacuju činjenicu da su dio njega, pokušavajući sebe smjestiti u srednjoeuropski ili pak mediteranski kulturni kontekst. Jedan od takvih slučajeva je i Hrvatska, pogotovo u novije doba kada se pripadnost Balkanu i balkanskoj kulturi sustavno negira. U knjizi *Hrvatski gen* Velimir Grgić potrebu za negiranjem balkanskog identiteta dovodi u vezu s nastojanjima da se pripada Zapadu, ali ju vidi i kao posljedicu aktualnoga neoliberalnog i kapitalističkog ustrojstva društva:

Sve je to dio recepta hrvatskog bijega s Balkana, ne novi u svojoj srži, ali redefinirani medijski kreirani svijet s novim pravilima igre za Hrvatsku koja se u posljednjih nekoliko godina nezaustavljivo strmoglavlila u neoliberalni konzumeristički socijalni inženjering (Grgić 2011: 31).

3. Intersekcija Balkan i rod

Kako bi se konstrukcija prostornih identiteta protagonistica romana mogla adekvatno razmotriti, nije dovoljno uzeti u obzir samo njihovu poziciju drugosti u kontekstu simbolične drugosti Balkana, već je ovaj aspekt regionalnog identiteta potrebno istražiti u presjecištu s kategorijama spola i roda i konstruirane drugosti žena.

Iako je Said (2009) orijentalizam prvenstveno okarakterizirao kao mušku provenijenciju u kojoj su žene predstavljene kao bića proizašla iz muške fantazije o moći; kao glupe, senzualne, i uvijek spremne predaji, on ne analizira dublje implikacije i seksualne dimenzije te patrijarhalne koncepcije koje obilježavaju orijentalistički diskurs. Analizirajući pitanja spolnosti, roda i ženske žudnje u orijentalističkom diskursu, feminističke kritičarke orijentalizma poput Reine Lewis (1996) i Meyde Yeğenoğlu (1998) Saidu zamjeraju to što se ne dotiče problematike rodnih temelja opresivnog orijentalističkog diskursa i što ne uviđa ključnu ulogu spola i roda u njegovom stvaranju, ukazujući na osobitosti ženske vizure u odnosu na mušku. Nakon rodnoga čitanja *Orijentalizma* nova, interdisciplinarna područja istraživanja na presjeku feminizma i kritike orijentalističkoga diskursa znatno su promijenila opresivne diskurse u kojima se Istok i dalje gleda kroz submisivni odnos prema Zapadu, postojeći samo kao esencijalizirana, homogena i nepromjenjiva drugost.

Todorova je imaginarni Balkan, tu simboličnu zapadnjačku konstrukciju, također opisala kao muški prostor, s tim da su u balkanističkom

diskursu žene prikazane rijetko i to većinom kao nedostupne i ograničene na prostor doma ili kao ratoborne i divlje. Zamišljanje Balkana po rodnom se aspektu često razlikuje od imaginacije Orijenta, metaforički utjelovljenog u seksualno dostupnom ženskom tijelu. Za razliku od Orijenta, Balkan je tek u 19. stoljeću postao zanimljiv kao objekt istraživanja, a danas se o ovom prostoru misli kao o „zasebnoj imaginarno-geografskoj realnosti” (Matešić i Slapšak 2017: 17–18). Proces stvaranja negativnih značenja i opresivni diskurs o Balkanu kao mračnoj strani Europe oblikovao se postupno tijekom prethodna dva stoljeća i s vremenom izrastao u „specifičan, prepoznatljiv diskriminatorski diskurs”, a taj proces stvaranja značenja je „orođen”, tj. obilježen rodnom razlikom i dihotomijom kao konstitutivnom odlikom svakog opresivnog diskursa (Matešić i Slapšak 2017: 18).

Iako Todorova samo periferno dodiruje problematiku rodnih aspekata balkanizma i njegovih razlika od orijentalizma, time započinje rasprava o vezi između roda i balkanizma. Nakon rodnih čitanja *Imaginarnoga Balkana*, posljednjih godina pratimo i razvoj u području rodnoga čitanja Balkana i kritičkih studija Balkana, koji naglašavaju specifičnost ovoga prostora. Brojne su feminističke teoretičarke koncept balkanizma kao diskurzivne proizvodnje znanja te kao skupa vrijednosnih predodžbi i uvjerenja o kulturalnoj drugosti nadopunile promišljanjima suvremenih teoretičara i teoretičarki postkolonijalizma kao što su Spivak, Mohanty, Mbembe i dr. (Ćirjaković 2012). Međuodnos postkolonijalizma, balkanizma i ženskih studija među prvima je istražila Badurina (2009), a značajne rasprave o sličnostima i razlikama između Balkana i Orijenta, koje analiziraju žensku perspektivu i participaciju u stvaranju imaginarne geografije Balkana, ponudili su Goldsworthy (1998), Bakić-Hayden (1995) te Allcock i Young (1991).

U interdisciplinarnoj studiji *Rod i Balkan* Matešić i Slapšak ukazuju na porast interesa za porodnjavanjem (*gendering*) balkanizama (2017: 11). Premda odbacuju koncept interseksionalnosti, oslanjajući se na analizu dodirnih točaka između diskursa balkanizma i roda, one ipak ukazuju na problematiku vezanu za međusobno presjecanje kategorija rodnog i regionalnog identiteta na prostoru Balkana. Istražujući domene balkanističkih diskursa i rodne problematike koje Todorova nije pomnije proučavala, one skreću pažnju na specifično podjarmljivanje žena na balkanskim prostorima te razmatraju načine na koji se rodni identiteti i pozicija žena uspostavljaju kao jedan od stupova svih opresivnih diskursa o Balkanu. Ove pionirske studije značajno su pridonijele projektu „otkrivanja Balkana” te utrle put novim perspektivama i pitanjima o posljedicama porodnjene participacije što se tiče balkanističkog diskursa, ali i rodnog identiteta i emancipacije žena. Usprkos tim važnim priložima „porodnjavanju teme zapadnog otkrivanja

Balkana” (Matešić i Slapšak 2017: 13) i porastu interesa za analizu rodne strukture balkanističkoga diskursa iz feminističke vizure, još uvijek nedostaje detaljnijih istraživanja o utjecaju balkanizama na spolne i rodne identitete i uloge te njihove intersekcije s drugim konstitutivnim odrednicama identiteta. Za razliku od plodne suradnje između feminističkih i postkolonijalističkih teorija i istraživača i istraživačica, rodni studiji i feministička kritika donedavno nisu bliže komunicirale sa studijima Balkana i dekonstrukcijom koncepta balkanizama, a balkanski je feminizam dugo vremena bio isključen iz postkolonijalnih strujanja, pri čemu se još uvijek nije uspješno priključio repertoaru globalnoga feminizma. Matešić i Slapšak se stoga zalažu za uključivanje balkanskih studija u postkolonijalne studije kao njihov integralni dio, jer se bave kritičkom analizom društava koja su iskusila oblike političke i ekonomske zavisnosti od kolonijalnih i imperijalnih sila.

Mnogo je aktualne problematike s prostora Balkana kojom se bavi feministička kritika orijentalističkoga diskursa i feministička postkolonijalna kritika. Postoji niz spojnica između interesa za koje se zalažu lokalni balkanski feminizmi i onih koje zastupaju tzv. zapadni, postkolonijalni i globalni feminizmi, ali postoje i brojne razlike u pristupu, fokusu i rasponu tema (Matešić i Slapšak 2017: 14–15). Globalno i lokalno naslijeđe balkanizma, onoga koji dolazi sa Zapada kao i onog internaliziranog, ukorijenjenog u samim društvima na Balkanu, snažno je utjecalo na konstrukciju identiteta žena s ovih prostora i ostavilo traga u suvremenoj književnoj produkciji, naročito kad se radi o žensko orijentiranim narativima. Konstrukcija specifičnog, polutanskog, višestrukog ili hibridnog međuidentiteta žena s balkanskih prostora znatno se razlikuje od ženskih identiteta poteklih iz zapadnog i postkolonijalnoga konteksta. Stoga je pri primjeni feminističke i postkolonijalne kritike na balkanski kontekst i književnu produkciju spisateljica s postjugoslavenskoga prostora, uvijek važno imati na umu njegove povijesno-kulturalne osobitosti i odabrati adekvatan kategorijski i metodološki aparat, koji je u primjeni feminističkih i postkolonijalnih teorija prilagođen osobitostima balkanskoga povijesno-društvenog konteksta.

Balkan je kao i rod diskurzivna tvorevina, a balkanistički je diskurs, poput orijentalističkog, muško orijentirani, homogenizirajući i mizogini diskurs, čiji opresivni prikazi žena učvršćuju dihotomije i hijerarhije odgovorne za dvostruku poziciju drugosti i potlačenosti žena s prostora Balkana, zamagljujući mnogostrukost i složenost njihovih identiteta. Svojim fokusom na spolnu i rodnu problematiku, feministička kritika obogaćuje ne samo postkolonijalnu kritiku, već i kritiku balkanističkoga diskursa, omogućujući bolje razumijevanje povijesno-kulturalnoga naslijeđa Balkana i aktualnoga društvenog konteksta iz kojega su izrasli odabrani romani.

Kad se dekonstrukcija simbolične drugosti Balkana i kritika balkanizama dovedu u intersekciju sa spolnom i rodnom drugosti žene i feminističkom kritikom esencijalizirajućih, stereotipnih i pejorativnih slika žena s Balkana kao okamenjenih, zatucanih, naivnih, nemoćnih žrtava bez glasa ili pak egzotičnih i seksualiziranih objekata muške žudnje, koje su također prisutne u balkanističkom diskursu i vidljive u odabranim primjerima, dobiva se dvostruka optika u okviru koje se jasnije kristaliziraju presjecišta između spolnih i rodniha kategorija i regionalnoga balkanskog identiteta. Ovakvom intersekcionalnom analizom identiteta protagonistica u ovom radu nastoji se pridonijeti feminističkoj kritici balkanizma kao načinu porođnjavanja balkanističkoga diskursa. Pri tome se razmatraju intersekcije između spolno-rodne drugosti žena, konstruirane kroz patrijarhalne diskurse i regionalnoga balkanskog identiteta, čija je drugost konstruirana putem opresivnoga balkanističkoga diskursa. Regionalna drugost protagonistica iz odabranih romana prikazana je dvojako. Dok je, kao što će analiza pokazati, u romanima *Korov* i *Mogla je biti* poglavito konstruirana preko simbolične drugosti Balkana kao simboličnoga prostora drugosti i njegove ambivalentne pozicioniranosti „između” Istoka i Zapada, u romanu *Paprat* pozicija regionalne drugosti prvenstveno se ostvaruje preko opreke Istok–Zapad, pri čemu jugoistočna Europa reprezentira Istok, a SAD predstavlja Zapad.

4. Balkan i metafora korova u romanu ***Korov je samo biljka na krivom mjestu***

Prvi roman odabran za analizu je prvijenac Stele Jelinčić *Korov je samo biljka na krivom mjestu* (2018), objavljen u izdanju zagrebačkoga Konzora. Roman se fokusira na iskustva i svakodnevne probleme mlade Zagrepčanke Sofije te uključuje različite epizode iz života njezine obitelji i prijatelja.

Jelinčić u romanu ispisuje život protagonistice koja je već u samom naslovu simbolično predstavljena metaforom korova koji raste u kompleksna i teška vremena na mjestu okarakteriziranom kao pogrešnom. Bez da se u romanu izravno upućuje na Balkanski poluotok, to „krivo mjesto” mogao bi biti upravo Balkan, kao simbolično konstruirani prostor drugosti za koji se još uvijek vežu razne predrasude, negativne predodžbe i ambivalentne percepcije i koji u duhu balkanizma predstavlja divlji i neprilagođeni korov u vrtu njegovane, plodne, napredne i civilizirane Europe i Zapada.

Ova se predodžba u romanu posebno očituje u načinu na koji autodijegetička pripovjedačica opisuje sebe, ali i u načinima na koji Sofiju percipiraju ljudi iz zapadne i sjeverne Europe ili drugih dijelova svijeta.

Kada ju u Danskoj, kamo je „pobjegla od rata i kretena” (Jelinčić 2008: 52), Danac Frederik počne propitkivati o ratnim stradanjima i Balkanu, na vidjelo izlazi sva fascinacija sjevernih Europljana ratom i za njih egzotičnim i nepripitomljenim Balkanom, ali i sve njihove predrasude prema stanovnicima ovoga područja: „Toliko su fiksirani na naš rat da im treba priuštiti neki njihov. Stalno propitkuju... Pobjegneš od rata, a rat ide za tobom. I lijepi Frederik je pitao: ‘Kako počinje rat?’” (Jelinčić 2008: 53). U Frederikovim očima Balkanci su dramatični, strastveni, zavodljivi, ali i nepristojni ljudi, koji svojom nesputanom energijom istovremeno i privlače i odbijaju sjevernjake poput njega. Ovakvo viđenje Balkana i balkanskih žena u skladu je s raširenom eurocentričnom percepcijom ove regije, koja se zamišlja i predočava kao prostor suprotnosti, odnosno drugosti Europe. Prema eurocentričnoj vizuri, Frederik kao muškarac iz sjeverne Europe zauzima poziciju prvotnosti naspram Sofije, koja kao žena s Balkanskoga poluotoka biva potisnuta u poziciju drugosti, ne samo u rodnom, već i u kulturalnom smislu, na taj način predstavljajući dvostruku drugost. Pritom Balkan služi Europi kao platno za projekciju vlastitih negativnih osobina i odbačenih poriva. Nepripitomljeni, divlji i strastveni Balkan u ovoj imaginaciji preuzima značajke koje se prema binarnoj rodnoj podjeli pripisuju ženama, dok sjeverna i zapadna Europa preuzimaju osobine koje se tradicionalno pripisuju muškarcima, a predstavljaju razum, racionalnost i disciplinu.

Međutim, tijekom naracije Sofija i sama više puta insistira na svom balkanskom podrijetlu s kojim se u određenim situacijama ne samo identificira, nego i ponosi, primjerice kada za sebe kaže da je „riba s Balkana” (Jelinčić 2008: 77). Svoj balkanski identitet u više navrata koristi kao izliku za neprilagođenost i nepoštivanje danskih normi ponašanja: „Pušim kad mi se puši” (ibid.), tvrdeći da je upravo njezin balkanski mentalitet kriv za to što ona „pizdi od reda i pravilnosti. I onu bombu želi baciti baš na tu zelenu livadu s jednako podšišanom travom i s ograđenim pješčanicima” (Jelinčić 2008: 56). Na taj način ona i sama preuzima i potvrđuje eurocentrične predodžbe o Balkancima kao divljim, neciviliziranim, ratobornim i impulzivnim ljudima, koji, poput nje, simbolično predstavljaju korov u njegovanom vrtu Europe: „I tako, odem u Berlin, u Europu, obrijana pod pazduhom, ali dlakave pice. Dlakurača. Neka bude miran, neka misli da ne bih takva, zakorovljena (...) Tamo je sad Balkan ionako popularan” (Jelinčić 2008: 140). I u Berlinu samu sebe doživljava kao korov, bujnu, neprilagođenu divlju biljku u previše uređenom, bolesnom vrtu zapadnjačkoga društva:

[...] takav je đavo, samo jačemu se uklanja, zakorovljuje sve što se ne plijevi.
A meni koja se ne klanjam, ali i ne uklanjam, meni – bašti korova što buja u

tuđem vrtu, u uređenom vrtu koji nervira svojom urednošću, u kojemu nema slučaja, nema nepočešljanih gredica, meni, korovu, vrt je bolesno mjesto (Jelinčić 2008: 141).

Od ratnoga razdoblja devedesetih postoji i druga vrsta predrasuda i stereotipa o Balkancima, a naročito o balkanskim ženama, koja ih određuje kao bespomoćne žrtve nasilja i siromaštva. U epizodi kada protagonistica prilikom posjeta Beča priča i pije s Njujorčanima, koji je percipiraju u skladu s prevladavajućim stereotipnim predodžbama o balkanskim ženama kao izgubljenim jadnicama i koju „dekodiraju kao: sitna pobjegulja iz nekog balkanskog jata, egzotična životinjica, neprilagođena jadona Pepeljuga” (Jelinčić 2008: 78), Sofija odlučno odbija takvu identifikaciju i nastoji samu sebe predočiti kao borbenu i beskompromisnu buntovnicu koja „nije polijegača nego prkosnica, jahačica je, ne kobilica” (Jelinčić 2008: 78). U daljnjem razgovoru s Amerikancem Davidom ironičnom opaskom pokušava zamaskirati nelagodu zbog uloge balkanske žrtve koju joj mladi Njujorčani nesvjesno pripisuju: „Ja sam Pepeljuga, zar me ne prepoznaješ?” i s osmijehom pokazuje „dva reda europskih bijelih zuba” (ibid.), jer za razliku od ljudi s drugih kontinenata, ona sebe ipak vidi kao Europljanku: „tipična Europljanka. Tako me je vidjela moja cimerica u Danskoj, Kineskinja, ali nitko iz Europe” (Jelinčić 2008: 24).

Ovdje se dobro uočava da su Europa i Balkan nestabilni pojmovi i da rodni, nacionalni, regionalni ili kulturni identiteti nisu nepromjenjivi i stalni, već ovise o kontekstu, kutu gledišta i okolnostima. U Sofijinoj dvojnoj samoidentifikaciji kao Balkanke i Europljanke i njezinom mišljenju da „Istok je postao Zapad” (Jelinčić 2008: 72) ogleda se ne samo proturječnost i mnogostrukost njezine pozicije u društvu, već i ambivalentnost samoga Balkana kao prostora koji istovremeno može biti viđen i kao Istok i kao Zapad ili kao nijedno. Ipak, ona smatra da su podrijetlo i ime, naročito na Balkanu, poput stigme te da mogu značajno odrediti osobnost i zapečatiti životni put: „zajebano je to s balkanskim imenima – uvijek nešto znače. Znak, žig... Nije ono tvoje nego si ti njegova” (Jelinčić 2008: 82). Sofija je svjesna povezanosti povijesnih događaja na Balkanu te značajnog utjecaja podrijetla i naslijeđa na vlastiti identitet, ali i mogućnosti manipulacije, distorzije i višestrukosti toga konstruiranog identiteta:

Zajeban je naš narodni običaj prenošenja povijesti ili nekog takvog kurca s koljena na koljeno. Što manje činjenica, to više emocionalnih ucjena. Kad u priči nema činjenica, obiteljska filozofija sama postane činjenica (Jelinčić 2008: 32).

Za sebe kaže da je „dresirana žena s Balkana” (Jelinčić 2008: 39), jer u balkanskom mentalitetu, osobito kad se povezuje s rodno određenim normama i ulogama, protagonistica vidi odraz patrijarhalnih mehanizama djelatnih na Balkanu. Međutim, potrebno je napomenuti da patrijarhalne norme predstavljaju samo jedan oblik ugnjetavanja žena, koji prelazi granice regionalnoga balkanskog okvira i koji je široko rasprostranjen u svim patrijarhalnim društvima.

5. Putovanje na Zapad i balkanizmi u romanu *Mogla je biti prosta priča*

Drugi odabrani roman za analizu je *Mogla je biti prosta priča* (2011) bosanskohercegovačke spisateljice Ajle Terzić objavljen 2011. godine u izdanju zagrebačkoga Sandorfa i beogradskoga Rendea. Uronjena u sumornu tranzicijsku svakodnevicu grada, protagonistica Esma Lipa vodi poprilično dosadan i monoton život. Budući da je prema mišljenju njezine okoline već krajnje vrijeme za brak, obitelj joj pokušava nametnuti zubara Mešu. Kada joj se ukaže prilika za put u Graz, Esma u vlaku upoznaje Rozu, djevojku iz domovine koja živi u Austriji, s kojom se ubrzo upušta u ljubavnu vezu. Ova kratka romansa funkcionira sve dok Esmina opčinjenost Rozom ne počne izazivati unutrašnje konflikte.

Roman Ajle Terzić obiluje prikazima patrijarhalnih rodno određenih načina ponašanja i razmišljanja te stereotipnih situacija svojstvenih Balkanu, ujedno kritizirajući njegove rodne i kulturalne stereotipe. Već na početku romana u opisu Esminog obiteljskog ručka do izražaja dolazi patrijarhalna podjela rodni uloga prema kojoj su žene odgovorne za kućanstvo, dok su muškarci ti koji između sebe diskutiraju o važnim političkim temama: „Dok su žene raspremale stol, na drugoj polovini stola vodila se neka živa rasprava” (Terzić 2011: 12). Protagonistica ovu rodno određenu podjelu ne dovodi u pitanje, već je prihvaća kao nešto uobičajeno.

Proces Esmine unutarnje transformacije započinje njezinim putovanjem u Graz i boravkom u Austriji, koji je ispunjen proturječnim osjećajima, dojmovima i iskustvima. Iako se ovdje ne radi o gore spomenutom „bijegu s Balkana” ili kratkoročnoj migraciji u stranu zemlju kao u slučaju protagonistice *Korova*, već samo o kratkom putovanju u inozemstvo, Esmin odmak od uobičajene, poznate sredine dovest će do širenja vidika, propitivanja vlastitoga jastva i životnih izbora, kao i rodno određenih stereotipa, naročito kad je riječ o društvu u kojemu je i sama odrasla. Kada u vlaku prvi put spazi Rozu i na temelju njezinog izgleda i načina odijevanja pogrešno zaključuje da

njezina suputnica ne dolazi s Balkana, Esma u svojoj imaginaciji reproducira negativne eurocentrične predodžbe o tomu prostoru, ponuđene u nizu književnih djela zapadnjačkih književnosti, čega je primjer roman *Ubojstvo u Orient Expressu* Agathe Christie (1934). Međutim, iako je moguće da se radi o Esminoj internalizaciji negativnih stereotipa o Balkanu, toj je imaginaciji pridodan i ironičan prizvuk koji naglašava njihovu komičnost i apsurdnost: „Možda je čula svakakve priče o Balkanu, nasmijala se u sebi Esma. Vampiri, vukodlaci, mlaka koka-kola, ne znaš koja je priča jezivija” (Terzić 2011: 27).

Protagonistica na više mjesta u romanu uspoređuje Austriju sa sredinom iz koje dolazi, uočavajući razlike između funkcioniranja društva, načina života i ponašanja ljudi. Na primjer, kada primijeti da je: „u ovom svijetu normalno da su vozovi tačni. Nama nije. A kad nije normalno da je javni prijevoz tačan, šta tek onda reći za druge stvari.” (Terzić 2011: 40), ona naglašava kaotičnost i nefunkcionalnost društva u kojemu živi. Prilikom posjete dugogodišnje prijateljice Dade, koja je usvojila mnoge navike lokalnog austrijskog stanovništva, Esma ističe razlike između Dadinoga stana u Grazu i uobičajenoga doma na Balkanu u kojemu televizor, koji bi se u ovom kontekstu mogao protumačiti kao simbol konzumerizma i popularne kulture, obično zauzima centralno mjesto, čime se ukazuje na njezin osjećaj izmještenosti i unutarnje nelagode, ali i na tranziciju, odnosno proces unutarnje promjene:

Sve je bilo savršeno čisto, što je ukazivalo na spremačicu. Pogledom je tražila daljinski, no tek je u tom trenutku shvatila da nedostaje upravo – televizor (...) Šteta što nema televizora, to je savršeno za ovakve tranzicije. Sve oko nje je bilo u savršenom redu. Pa zašto onda i ona nije? (Terzić 2011: 55).

Kada nešto kasnije otkrije da ni Roza u svom stanu u Beču nema televizor, Esma ovaj nedostatak dovodi u vezu s Rozinim stavovima: „Šta ni ti nemaš TV? (...) Jesi i ti neki anti-ovo, anti-ono...” (Terzić 2011: 99). U situacijama koje uključuju noćne izlaske i druženja s Rozinim prijateljima i intimne trenutke s Rozom, postaje očito koliko Esma odskače od svoje trenutačne okoline, a nervoza i neugoda prerastaju u osjećaj drugosti i stranosti:

Lako je bilo u Gracu i u vozu misliti o svemu ovome, mislila je Esma dok ju je polako hvatala nervoza. Znala je taj osjećaj, ruke bi počele da joj se tresu, a desni bi počele da je svrbe i peckaju na neki čudan način (Terzić 2011: 92).

Međutim, na putu ka Rozinom stanu u bečkom desetom okrugu, u dijelu grada u kojemu žive mnogi doseljenici, Esma otkriva i drugu, oprečnu stranu toga društva i Beč koji je podsjeća na Balkan i koji nije prikazan na razglednicama:

[...] zapušteni Beč etničkih prodavnica na malo, Beč u kojem prosjaci i psi lutilice još nisu iskorijenjeni, a s njima ni siromaštvo, Beč uzbuđljiv i pun života na način na koji su žive sve pijace svijeta, Beč za koji saundtrek nije nikakav Mocart već turbofolk, i Beč u kojem se za dezert ne jedu kugle nego baklave (Terzić 2011: 90–91).

Uspostavljanjem kontrasta između Austrije i Balkana te likova Roze i Esme, njihovih karaktera, životnih stavova i ideala, konstruiraju se razlike između naoko oslobođenog i emancipiranoga načina života na tolerantnom i otvorenom Zapadu i tobože konzervativnog, zatucanog, malograđanskoga balkanskog mentaliteta. Upravo ovaj kontrast između zapadne Europe i Balkana odražava specifičnu vrstu diskursa koji Todorova kritizira i naziva balkanizmom. Idilični prikazi napredne zapadne Europe često su suprotstavljeni primitivnosti, zaostalosti i krutoj stvarnosti Balkana, što se može protumačiti kao dio kulturalnih konstrukcija koje su posljedica dugoročnoga balkanističkog diskursa, no s druge strane kroz ironičan ton pripovijedanja otkrivaju i kritičan stav prema takvim simboličnim konstrukcijama. Iako i sami likovi nerijetko idealiziraju Austriju kao zemlju snova, svijet mogućnosti, slobode i tolerancije, ne treba smetnuti s uma da se radi o konstruiranoj slici Zapada, izgrađenoj na štetu perifernih prostora simbolične drugosti kao što je Balkan. Riječ je o književnim predodžbama i reproduciranju binarne spacijalne podjele svijeta na prostor centra kao mjesta civilizacije, kojeg u ovom slučaju predstavlja Austrija, i rubnoga prostora balkanske periferije, koja simbolizira pustopoljinu, maglovitu, mračnu i primitivnu zabit. Premda su brojne situacije opisane u romanu bliske stvarnom životu ljudi na Balkanu, od već spomenutoga pritiska koje obitelj i okolina vrše nad ženama kada dosegnu određenu dob za udaju i patrijarhalne raspodjele muško-ženskih uloga do osjećaja bezizlaznosti i skučenosti koji dijele mnogi, naročito mladi ljudi na Balkanu, o čemu će više govora biti u sljedećem poglavlju, treba uvijek biti svjestan diskurzivne prirode ovih konstrukcija i različitih kulturalnih konotacija koje one nose.

6. Migracijski i izmješteni ženski subjekt u romanu *Paprat*

Daljni odabrani pripovjedni tekst je roman Dunje Radosavljević *Paprat* (2009), objavljen u Beogradu u izdanju Stubova kulture. U njemu se u obliku kratkih dnevničkih zapisa u prvom licu dokumentiraju doživljaji i preokupacije neimenovane protagonistice u urbanom okruženju Beograda na početku trećega tisućljeća. Nakon povratka iz SAD-a, gdje je provela nekoliko godina, pripovjedačica započinje neku vrstu osobne dnevne kronike, opisujući svoja osjećanja, probleme i svakodnevna iskustva preživljavanja i borbe u kompleksnim društvenim uvjetima. Kao i u slučaju drugih protagonistica odabranih romana, i ona se suočava s brojnim nevoljama koje donosi život u postjugoslavenskim tranzicijskim društvima.

Dok je regionalni identitet protagonistica romana *Korov je samo biljka na krivom mjestu* i *Mogla je biti prosta priča*, kao ženskih iskustvenih subjekata, primarno vezan za simboličnu konstrukciju drugosti Balkana te određen intersekcijama njihovoga spolno/rodnog i balkanskog identiteta, konstrukcija regionalnog identiteta protagonistice romana *Paprat* nešto je uže povezana s problematikom migracijskog iskustva i pripadnošću tzv. izmještenog ili dislociranog subjekta. Unutarnji konflikti i nesigurnost koju donosi migracijsko iskustvo mogu biti vrlo razorni za psihi i dovesti do osjećaja izgubljenosti, neuklapanja i otuđenosti od okoline (*alienation*), pa se tzv. migracijski subjekti (*migrant subjects*) često osjećaju izmješteno (*dislocated, out-of-place*), nalazeći se u ambivalentnoj poziciji između (*position in-between*), kao da su „zaglavili” između dva prostora i dvije kulture ili se pak odlučuju za višestruku pripadnost. Stoga će problematiku ženskoga regionalnog identiteta na primjeru ovog romana razmatrati ne samo u intersekciji sa spolnim i rodnim identitetom, povezujući je s identitetom migracijskog ženskog subjekta.

Iako u romanu *Paprat* prijašnje migracijsko iskustvo protagonistice na Zapad nije u fokusu romana, već se radi o tematici koja je djelomično zahvaćena, iskustvo povratka migracijskog i dislociranog subjekta u nekadašnju domovinu nakon nekoliko godina života provedenih izvan Balkana je znatno utjecalo na osobnu transformaciju protagonistice. Ovo je iskustvo usko povezano s procesom osobne adaptacije na promijenjene društvene uvjete i problemima s kojima se protagonistica romana suočava u postjugoslavenskom i tranzicijskom kontekstu.

6.1. Povratak migracijskog subjekta u romanu *Paprat*

Radnja romana *Paprat* započinje neko vrijeme nakon povratka protagonistice romana iz SAD-a u Srbiju. Povratak u domovinu, kao i svako

migracijsko iskustvo, može predstavljati zbunjujući i bolan tranzicijski proces za migracijskoga subjekta koji se nakon iskustva prilagođavanja stranoj kulturi nastoji ponovno naviknuti na prostor i društvo iz kojega potječe, pri čemu može doći do tzv. obrnutoga kulturnog šoka⁴ (*reverse culture shock* ili *re-entry shock*). Fenomen kulturnoga šoka u kontekstu vlastite kulture (*own culture shock*) manje je zastupljen u književnosti od motiva kulturnoga šoka kojega često nalazimo u dijasporskoj i postkolonijalnoj književnosti i do kojega dolazi pri migraciji ili boravku u stranoj zemlji, a koje pogađa ljude koji su u dodiru s drukčijom sredinom, kulturnim ili socijalnom okruženjem.⁵

Međutim, oba stanja kulturnoga šoka predstavljaju potkategoriju univerzalnijega konstrukta znanog kao tranzicijski šok (*transition shock*) kojim se označava stanje gubitka i dezorijentiranosti, izazvanih promjenom okoline koja zahtijeva prilagodbu. Uključuje sličan niz simptoma kao što su osjećaji tjeskobe, nelagode, nesigurnosti, izgubljenosti, bespomoćnosti, usamljenosti, odbačenosti, otuđenosti, žalosti, potištenosti, melankolije, povlačenje u svoj svijet, itd. Može doći i do osjećaja straha i bijesa nakon spoznaje razlika, osjećaja zbunjenosti o vlastitoj ulozi, gubitka identiteta, prihvaćanja ili odbijanja različitih kulturnih stereotipa, idealiziranja i mitologiziranja ili stvaranja predrasuda o vlastitoj ili stranoj kulturi. Tako je i povratak protagonistice romana u Srbiju popraćen nizom gore spomenutih simptoma poput osjećaja izgubljenosti, potištenosti, nepripadanja, bijesa, promjene raspoloženja, emotivne i fizičke tegobe i egzistencijalne krize, što je opisano u odlomcima poput ovoga:

Sjebana, *beyond belief*. Koji mi je kurac, sam Bog zna. Pet dana sam letela na visinama, a sad sam pala u grotlo govana i davim se u smradu. Ne mogu uopšte da povežem taj pad ni sa čim, osim sa tim što vožnja, dobra vožnja, ne može dugo da traje. Sve je isto a ja bih da je bolje (Radosavljević 2009: 57).

Ovi se osjećaji velikim dijelom javljaju zato što su se Beograd i Srbija, kako ona uvijek iznova primjećuje i komentira, u međuvremenu veoma promijenili, pa prilagodba na promijenjene uvjete života i društveno stanje tranzicije iziskuje veliki trud, izazivajući stalne frustracije: „Jebem mu mater, i dalje pokušavam da ovde pripadam, i dalje to ne ide, i puknem upravo zbog toga što se i dalje trudim. A ako se ne trudim, umreću [...]” (Radosavljević 2009: 59).

⁴ Izraz kulturni šok prva je upotrijebila američka antropologinja Cora DuBois 1951. godine, a 1954. godine proširio ga je antropolog Kalvero Oberg.

⁵ Ovaj fenomen i reakcije povratnika na prijašnju kulturu opisao je npr. Thomas Wolf u *You Can't Go Home Again*, a dobar primjer iz regionalne književnosti je roman Snježane Mulić *Povratak*. Sarajevo: Buybook, 2009.

Njezino negativno viđenje problematičnoga društvenog stanja u Srbiji u poslijeratnom razdoblju izraženo je više puta u romanu, najčešće kroz kratke, ali tekstualno guste komentare u kojima se direktno imenuju neki od problema s kojima se društvo suočava: „U Srbiji rusvaj od Kosova, od Amerike, od pridika, od manipulacija, od komercijalizacije, od brutalnosti, od laži, od nepravde” (Radosavljević 2009: 83–84). Važno je pritom napomenuti da stanje individualnog obrnutog kulturnog šoka protagonistice pri povratku na Balkan ostaje u neodvojivoj vezi sa specifičnim stanjem kolektivnoga tranzicijskog šoka, u kojemu se sva postjugoslovenska društva nalaze u poslijeratnom i tranzicijskom periodu, ali ovim ću se aspektom detaljnije baviti u sljedećem poglavlju.

Osim Srbije, još jedan važan prostor događanja i osobne promjene protagonistice na Balkanu predstavlja i Makedonija, kamo putuje na tretman koji bi joj mogao pomoći s kroničnim bolovima u leđima. Na putu od Beograda do Skoplja autobusom *Niš express*, u kojemu vlada vrućina i nema dovoljno zraka, protagonistica na stanici u Nišu nailazi na poplavljen čučavac bez toaletnog papira i na bradate, ćelave i bezube suputnike, od kojih joj je mučno (Radosavljević 2009: 32–34). Ovdje se opet javljaju paralele s romanom Agathe Christie, u kojemu je Balkan predstavljen kao zaostali i mračni prostor. Slične slike zapuštenosti javljaju se i u drugim dijelovima romana u kojima se opisuje stanje u Srbiji nakon ratnoga razdoblja i sankcija.

Pri pisanju osobnoga dnevnika na površinu izlaze još uvijek široko rasprostranjene simboličke internalizirane predodžbe o Balkanu i Americi kao o suprotnostima, koje značajno pridonose imaginaciji i konstrukciji ovih prostora ne samo u romanu, već i u književnom diskursu općenito. Primjerice, kad izjavi: „Da, ja živim u savani, i ovdje vlada zakon džungle.” (Radosavljević 2009: 100), ona društvo u Srbiji uspoređuje s divljim područjima i na taj način reproducira ideje balkanističkoga diskursa i zapadnocentričnih imaginacija. Time se potvrđuje binarna dihotomija Istok–Zapad, te spacijalna podjela svijeta na „središte svijeta”, koju ovdje predstavlja SAD, i rubnoga prostora Balkana za koji ovdje stoje Srbija i Makedonija.

U suprotnosti s tim, o vremenu koje je protagonistica provela u inozemstvu ne otkriva se mnogo, već je u fokusu njezin trenutačni život i društveno stanje postjugoslavenskih društava. Ipak, na temelju usputnih opisa pojedinih situacija koje je doživjela za vrijeme boravka u SAD-u i umetnutih anegdota koje ukazuju na njezin način života i planove prije povratka u Srbiju, može se zaključiti da je i Amerika značajno utjecala na formiranje jastva i stavova protagonistice. U odlomku u kojemu se spominje kako su zdravstveni problemi, s kojima se tijekom cijeloga romana bori, započeli upravo u New Yorku dok je sanjala postati redateljica, uočava se da pripovjedno *ja* ne samo s

vremenskom distancom, nego i s dozom ironije i podsmijeha, ali i razočaranja i frustracije gleda na mladenačke snove i ideale doživljajnog *ja*, od kojega je u trenutku pripovijedanja prostorno i emotivno udaljena: „Pocepala sam taj levi mišić u Njujorku, dok sam nosila neku filmsku tehniku. Htela sam da budem režiser. Skupo me to koštalo” (Radosavljević 2009: 37). Umjesto ispunjenja američkoga sna protagonistica vidi samo probleme i samoću: „Nisam imala kome da se poverim, od koga da tražim pomoć. U Americi si uvek sama” (Radosavljević 2009: 91).

Premda ni Srbiju ni Ameriku ne prikazuje u pozitivnom svjetlu, a izneseni stavovi prema životu i društvu na ovim prostorima često su dvosmisleni, protagonistica izražava želju da bude dijelom oba ova svijeta, jer sebe doživljava i kao Europljanku i kao Amerikanku, ne želeći se odlučiti za samo jednu od ovih pripadnosti. U odlomku u kojemu se uspoređuje s Erikom Jong, otkriva se nestabilna konstrukcija njezinoga fluidnog prostornog identiteta, te nemogućnost potpune identifikacije sa samo jednim prostorom:

Erika Jong me uči nelinearnosti, jer sam i ja Amerikanka, i treba mi neko ko je i tamo i ovde, i u Americi i van nje, a Erika to uspeva. Jednom nogom je u Njujorku, u američkoj kulturi i istoriji, a drugom izvan nje, negdje u Europi, u svetu mašte i iracionalnosti koji ne postoji na američkom kontinentu (Radosavljević 2009: 26).

Ova višestrukost spacijalnog identiteta otkriva se i u simbolici samoga naslova romana. Slično kao kod romana Stele Jelinčić, s kojim dijeli mnoge sličnosti, roman *Paprat* Dunje Radosavljević svojim naslovom aludira na prirodni i biljni svijet, koji u tradicionalnim binarnim dihotomijama stoji nasuprot svijetu ljudi i kulture. Međutim, dok je kod naslova i u samom tekstu *Korov je samo biljka na krivom mjestu* jasno na što se naslov odnosi, simbolično značenje paprati manje je očigledno. Paprat je jedna od najstarijih biljka koja na Zemlji raste već više milijuna godina i s obzirom na to da se udomaćila na svim kontinentima, možemo ju naći u gotovo svakoj šumi. Kao kraljica prašume oduvijek je zaokupljala čovjekovu maštu, noseći simbolična značenja, često ukorijenjena u narodnim vjerovanjima. Paprat je postala naročito popularna u viktorijanskom razdoblju i za viktorijance je važila kao simbol dobrog ukusa, a njezini delikatni listovi postali su umjetnički lajtmotiv. Druga važna osobina paprati je da je to sjenovita biljka, idealna za mračne prostore s puno vlage. Stoga je danas rasprostranjena i kao dekorativna sobna biljka, koja svojim bujnim i perjastim listovima privlači poglede, a ako se pravilno uzgaja, može doseći veliku visinu. S tim informacijama na umu moglo bi se zaključiti da paprat simbolizira samu protagonisticu, koja

sebe doživljava kao neku vrstu „kraljice prašume”, istovremeno nježne i raskošne biljke, koja privlači promatračevu pažnju i koja – moglo bi se tako protumačiti – iako udomaćena na različitim prostorima, preferira mračne i sjenovite prostore, baš poput imaginarnoga Balkana. Međutim, da bi se pravilno razvijala ipak treba odgovarajuću brigu i njegu.

7. Zaključak

Autoricama ovdje analiziranih romana zajedničko je to što se mogu promatrati kao predstavnice tzv. mlađe generacije postjugoslavenske književnosti, koju nije moguće smjestiti u uske nacionalno određene književne okvire, jer njihovi tekstovi odražavaju ideje kulturalne višepripadnosti i hibridnosti identiteta. Spacijalna višepripadnost u odabranim romanima dolazi do izražaja kroz kompleksnost identiteta njihovih protagonistica, te kroz uvjetnu identifikaciju sa spacijalnim identitetima, bez obzira na to radi li se o balkanskom ili zapadnjačkom prostoru.

Aspekt konstruirane dvostruke drugosti također ujedinjuje ova tri romana, jer se protagonistice mogu promatrati kroz dvostruku optiku potlačenosti, bez obzira na njihovu etničku, nacionalnu ili vjersku pripadnost, na to iz koje od postjugoslavenskih zemalja potječu i u kojemu su prostoru trenutno smještene. Iako identitet protagonistica proizlazi iz njihovih višestrukih pozicija subjekta i specifičnih intersekcija različitih identitetskih konstituenata, sve te sastavnice nisu podjednako istaknute ili vidljive u svakom tekstu i svakoj situaciji pa tako i u odabranim romanima različiti aspekti identiteta dolaze više ili manje do izražaja u različitim kontekstima. Ovakav situacijski pristup nadovezuje se na feministički diskurs o situiranosti identiteta prema Friedman (2005), s fokusom na nestabilnost i pokretljivost različitih sastavnica identiteta koji zauzimaju različite pozicije ovisno o situaciji.

Literatura

- Allcock, John and Antonia Young, editors. *Black Lambs and Grey Falcons*. Bradford: Bradford UP, 1991.
- Badurina, Natka. *Nezakonite kćeri Ilirije: književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2009.
- Bakić-Hayden, Milica. “Nestling Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia”. *Slavic Review* 54. 4 (Winter, 1995): 917–931.

- Christie, Agatha. *Murder on the Orient Express*. London: Collins Crime Club, 1934.
- Crenshaw, Kimberlé. “Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics”. *University of Chicago Legal Forum* 1 Art 8 (1989): 139–167.
- Ćirjaković, Zoran. „Subalterne studije i tumačenje postjugoslovenskog prostora”. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 8 (2012): 91–112.
- Dastagir, Alia E. “What is intersectional feminism? A look at the term you may be hearing a lot”. *USA TODAY* (2017). <https://eu.usatoday.com/story/news/2017/01/19/feminism-intersectionality-racism-sexism-class/96633750> (preuzeto 12.10.2022).
- Fridman, Suzan Stanford. „Preko roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike”, prev. Dubravka Đurić. *Genero*, časopis za feminističku teoriju Centra za ženske studije 6–7 (2005): 103–124.
- Friedman, Susan Stanford. “Locational Feminism: Gender, Cultural Geographies, and Geopolitical Literacy”. In *Feminist Locations: Global and Local, Theory and Practice*, editor: Marianne de Coven. New Brunswick: Rutgers University Press, 2011: 13–36.
- Friedman, Susan Stanford. *Mappings: Feminism and the Cultural Geographies of Encounter*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1998.
- Grgić, Velimir. *Hrvatski gen. Snovi o bijegu s brdovitog Balkana*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2011.
- Goldworthy, Vesna. *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*. New Haven: Yale UP, 1998.
- Jelinčić, Stela. *Korov je samo biljka na krivom mjestu*. Zagreb: Konzor, 2008.
- Lazarević Radak, Sanja. *Otkrivanja Balkana*. Pančevo: Mali Nemo, 2013.
- Luketić, Katarina. *Balkan od geografije do fantazije*. Zagreb, Mostar: Algoritam, 2013.
- Lewis, Reina. *Gendering Orientalism, Race, Femininity and Representation*. London and New London: Routledge, 1996.
- Matešić, Marina i Svetlana Slapšak. *Rod i Balkan. Porodnjavanje balkanizma. Putovanje do druge, s preprekama*. Zagreb: Durieux, 2017.
- Radosavljević, Dunja. *Paprat*. Beograd: Stubovi kulture, 2009.
- Said, Edvard. *Orijentalizam*. Beograd: XX vek, 2009.
- Terzić, Ajla. *Mogla je biti prosta priča*. Zagreb: Sandorf, 2011.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. prev. Karmela Cindrić. Zagreb: Naklada Ljevak, 2015.
- Yeğenoğlu, Meyda. *Colonial Phantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Intersections of Female And Regional Identity in a Selection of Contemporary Women's Novels From Post-Yugoslav Space

This paper focuses on the intersections between the constructed female sexual and gender identity and the spatial identity, specifically the regional Balkan identity of the female protagonists of the selected novels by the intersectional feminist approach. These are novels by contemporary women writers from the post-Yugoslav space, published in the period from 2008 to 2011, are: *Korov je samo biljka na krivom mjestu* (*Weed is only a plant in the wrong place*) by Stela Jelinčić (2008), *Paprat* (*Fern*) by Dunja Radosavljević (2009) and *Mogla je biti prosta priča* (*It could have been a simple story*) by Ajla Terzić (2011). The selected novels, which focus on issues of female subjectivity and narrate the experiences of women in the post-Yugoslav transition context from a female perspective, are analysed from a gender-oriented and regionally specific perspective.

Of particular importance for the analysis are the premises of intersectional feminism and contemporary feminist theories, especially the “locational feminist criticism” and feminist discourses within the “new geography of identity” by Susan Stanford Friedman, which are combined with the critique of Balkanist discourse by Maria Todorova and applied to the analysis of the novels. In this context, the key is the imagology of the Balkans as an imagined and constructed space in contrast to the so-called Western imagination of space. Likewise, an attempt is made to map and examine the aspects that offer the possibility of questioning sexual, gender and spatial identities as social constructs as well as the discourses that determine the socially-constructed notions of femininity and the ways in which this problem is manifested in the literary production of contemporary female authors from the post-Yugoslav space at the beginning of the 21st century. Furthermore, the paper takes into consideration the issues and constructions of female protagonists as migrant and displaced female subjects, who either find themselves in an ambivalent position *between*, between spaces and cultures, or are opting for multiple affiliations.

Keywords: female and regional identity, intersectionality, post-Yugoslav space, Jelinčić, Radosavljević, Terzić.

Primljeno: 16. 8. 2024.

Odobreno: 28. 9. 2024.